

ДОГОВІР ЯК СПОСІБ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Автор обґрунтовує необхідність загальнотеоретичного індивідуального правового регулювання. У статті розкрито ознаки договору як способу індивідуального правового регулювання. Увага зосереджена на основних напрямках впливу індивідуального правового регулювання на суспільні відносини.

Ключові слова: договір, правове регулювання, нормативне регулювання, індивідуальне регулювання, автономія, сфера правового впливу.

Автор обосновывает необходимость общетеоретического индивидуального правового регулирования. В статье раскрыты признаки договора как способа индивидуального правового регулирования. Внимание сосредоточено на основных направлениях влияния индивидуального правового регулирования на общественные отношения.

Ключевые слова: договор, правовое регулирование, нормативное регулирование, индивидуальное регулирование, автономия, сфера правового воздействия.

The author proves the necessity of general theoretical characteristic of individual legal regulation. The article deals with the features of the agreement as individual legal regulation. Attention is paid to the influence of the main directions of the individual regulation to social relations.

Key words: agreement, law regulation, normative regulation, individual regulation, autonomy, sphere of legal influence.

Вступ. Ускладнення суспільних відносин, їх усе більш динамічний характер зумовлюють необхідність вироблення адекватного механізму правового регулювання. Розуміння права як системи загальнообов'язкових правил поведінки, спрямованих на забезпечення індивідуальної свободи та суспільного порядку, ефективна дія яких підтримується та охороняється державою, вказує на відмову від суто державно-нормативної регламентації тієї сфери суспільних відносин, що охоплюються предметом правового регулювання. Право все більше сприймається як результат певного наявного в суспільстві консенсусу (або компромісу) щодо вирішення того чи іншого суспільно значущого питання, і від нього все частіше чекають динамічності, якій, особливо у приватній сфері відносин, їх учасники готові віддати перевагу перед цінністю правової стабільності.

Постановка завдання. Забезпечення виконання правом таких покладених на нього завдань потребує поєднання нормативного регулювання з індивідуальним. У свою чергу, ефективна реалізація цієї мети неможлива без з'ясування сутності індивідуального правового регулювання, встановлення засад взаємодії нормативного й індивідуального правового регулювання на прикладі договірної правового регулювання, визначення предмету і меж індивідуального правового регулювання, способів здійснення, а також його функцій. Особливої уваги потребує питання щодо вимог, яким має відповідати індивідуальне правове регулювання, та засад здійснення контролю за їх дотриманням. З позиції юридичної науки і практики інтерес має питання щодо особливостей здійснення індивідуального правового регулювання у сфері приватного права за допомогою договору, з'ясування специфіки у способах його реалізації і функцій, що він виконує.

Результати дослідження. Необхідність дослідження обраної теми, окрім названих вище проявів інструментальної цінності права, має вираз також з погляду її соціального виміру. Сьогодні для суспільств західної традиції права є визнаним, що право захищає фундаментальні цінності суспільства, забезпечує його нормальне існування та розвиток, гарантує впорядкованість

суспільних відносин, цілісність, солідарність соціуму, сприяє реалізації прав його членів. Для забезпечення соціального виміру цінності права індивідуальні та нормативні засади його дії не повинні протиставлятися – вони мають врівноважувати одна одну. На сьогодні все чіткіше проявляються фактори, які не тільки сприяють необхідності поєднання загального та індивідуального рівнів буття людини, а й виявляють унікальність і цілісність особистості. До таких факторів наперед належать соціальні умови, що мають вираз у прискоренні суспільних процесів, що, у свою чергу, сприяє необхідності швидкої адекватної реакції, мобільності індивіда. Друга група чинників – техногенні – виявляються у значному технічному прогресі, переході до інформаційних технологій, що висуває додаткові вимоги до правового регулювання. До третьої групи належать духовно-моральні умови розвитку сучасного суспільства, які характеризуються посиленням гуманістичної ідеології, розумінням того, що духовний світ людини є особливою цінністю, яка вимагає поваги та захисту, зокрема, за допомогою правових засобів.

За цих умов змінюється і роль права. Його основним завданням стає забезпечення захисту індивідуальних начал за умови забезпечення соціального миру в суспільстві. У цьому зв'язку в юридичній науці все більшого значення набувають проблеми дослідження індивідуального правового регулювання, завдань, що мають вирішуватися за допомогою цього юридичного засобу. Адже право як особливий «нормативно-ціннісний регулятор» має у своїй основі не державний примус, а загально визнані цінності – справедливість, свободу, рівність, гуманізм. Суспільство, яке є саморегулюючою системою, не потребує прямого державного втручання в усі сфери його діяльності. Тому, по суті, державне регулювання суспільних відносин закріплює не зміст, а межі свободи людини, тим самим попереджаючи конфлікти в суспільстві. З цих причин індивідуальне правове регулювання не може пов'язуватися виключно із правозастосовною діяльністю (зокрема, державних органів) або зводиться тільки до вирішення індивідуальних юридичних спорів. Ідеться про те, що «права й обов'язки, ті чи інші можливості й інтереси індивідууму не можуть визначатися вичерпно законом, тим більше з огляду на належність індивіда до того чи іншого соціального класу. Такі права й обов'язки, можливості й інтереси все більше і більше залежать від природи самих відносин і від волевиявлення їх сторін» [13, с. 123–124].

Вказана тенденція є характерною для права в цілому (інститут договору, як відомо, притаманний не тільки сфері цивільного обігу, а й іншим правовим сферам – міжнародній, конституційній, адміністративній, фінансовій, трудовій, земельній, цивільно-процесуальній і навіть кримінально-процесуальній). Водночас саме для приватного права вона набуває особливе значення з огляду на те, що ця сфера правовідносин значною мірою орієнтується на різноманітні форми взаємодії, засновані на спільній згоді.

Це, у свою чергу, зумовлено особливою сферою автономії, що об'єктивно має існувати, коли йдеться про приватні відносини (держава не повинна вичерпно регулювати відносини, навіть відносини правового характеру, які виникають у цій сфері), а отже – залишається простір, у якому сторони відносин вільні самі визначати моделі своєї поведінки [1, с. 6]. Адже, видаючи відповідні закони, держава має прагнути за можливості не втручатися у суто особисті відносини громадян, обмежуючись встановленням лише таких обов'язкових правил (норм), які є необхідними для здійснення й захисту прав і законних інтересів учасників суспільних відносин. Так, для прикладу, ще К.П. Победоносцев відзначав, що сімейні відносини «незрівнянно меншою мірою, ніж усі інші, піддаються і підлягають юридичним визначенням – саме за своєю цілісністю, саме тому, що в них багато елементів, яких не може і не повинно охоплювати юридичне визначення, як не може воно спуститися до глибин совісті й морального почуття. Позитивний закон може стосуватися тільки одного аспекту цих відносин, а саме того аспекту, з яким можливі зіткнення сімейної автономії з автономією держави» [11, с. 12].

Власне, часто головним завданням приватного права стає визначення тієї межі, за якою правове регулювання відносин має базуватися на певній вільній згоді сторін, а не на встановленій державою моделі поведінки. Названа вимога до правового регулювання була яскраво проілюстрована в одному із висловів Б.Г. Фінс: право завжди прагне віднайти баланс конкуруючих цілей; одна із них – узгодити між собою бажання держави максимально врегулювати відповідну сферу відносин з об'єктивною потребою зробити це в мінімальному обсязі [2, с. 49].

Необхідним є розкриття тенденції до розширення диспозитивних засад регулювання суспільних відносин, що знаходить свій прояв у зростанні ролі договору в правовому регулюванні, створює умови для виникнення поряд із регулюванням на підставі закону системи договірної регулювання. Актуальність наведених питань особливо загострюється у зв'язку з тим, що триваллий час вітчизняна юридична наука і практика відмовлялися від застосування правової конструкції договору як виду індивідуального правового регулювання для багатьох сфер суспільних

відносин. І хоча законодавство не містило прямої заборони щодо використання договорів у цих сферах відносин, однак на практиці договірна конструкція фактично не використовувалась поза цивільним правом [4, с. 4].

Важливою засадою правового регулювання є визнання можливості виникнення правовідносин на підставі юридичного факту, який не передбачено нормою права. Тривалий час у вітчизняній юридичній науці панувала думка, відповідно до якої єдиною підставою виникнення правовідносин є норми права. Сьогодні потребує визнання можливість виникнення правовідносин не тільки за тими моделями поведінки, які передбачені нормами права, а й за моделями, які сторони визначають за домовленістю між собою. При цьому за обох варіантів передбачена модель правової поведінки має відповідати вимогам основоположних принципів права (справедливості, свободи, рівності, гуманізму).

Традиційно до ознак індивідуального правового регулювання відносять такі [3; 5; 6; 7; 8; 9; 12]:

1) будучи однією з форм впливу права на суспільні відносини, воно доповнює нормативне правове регулювання (у юридичній літературі наявні різні формулювання, зокрема: «додатковий елемент механізму правового регулювання», «доповнює загальне правове регулювання», «служить продовженням нормативного правового регулювання», «носить піднормативний характер» тощо). Однак незалежно від різного вираження цього феномена в літературі суть полягає у такому – індивідуальне правове регулювання не просто органічно доповнює нормативне правове регулювання, а й здійснюється на його підґрунті та сприяє його розвитку;

2) спрямоване на врегулювання конкретних ситуацій в індивідуальному порядку;

3) у процесі індивідуального правового регулювання створюються індивідуальні акти.

Серед факультативних ознак індивідуального правового регулювання називають те, що воно:

1) надає можливість суб'єкту діяти на власний розсуд. Багато дослідників безпосередньо пов'язують індивідуальне правове регулювання з можливістю розсуду;

2) виконує праводоповнююче завдання (заповнення прогалин у праві шляхом аналогії закону та права, застосування норм у субсидіарному порядку);

3) закріплює процедуру індивідуального правового регулювання. Коли індивідуальне правове регулювання пов'язане із правозастосовною діяльністю, процедурні моменти, як правило, докладно регламентовані. В інших випадках процедура визначена лише загальною і багато в чому залежить від поведінки самих учасників (у разі автономного і договірного регулювання). Але в тих випадках, коли процедура чітко визначена, це є серйозною юридичною гарантією для суб'єктів індивідуального правового регулювання.

Відповідно, індивідуальне правове регулювання може:

1) конкретизувати норми права. Так, наприклад, ч. 4 ст. 157 Сімейного кодексу України передбачає, що батьки мають право укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із них, хто проживає окремо від дитини. Договір укладається у письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню. Мета укладення такого договору – конкретизація порядку виконання покладеного нормами сімейного законодавства обов'язку щодо утримання дитини тим із батьків, хто проживає окремо, й гарантованого йому права на особисте спілкування з дитиною;

2) доповнювати регулювання, межі якого окреслені нормами права, що прямо вказують на врегулювання відносин шляхом досягнення згоди між їх учасниками і її закріплення в договорі;

3) встановлювати права й обов'язки, відмінні від тих, що передбачені нормами права, у випадках, коли це прямо допускається;

4) виступати єдиною можливою підставою для виникнення індивідуальних правових правовідносин;

5) заповнювати прогалини, залишені законодавцем у регулюванні сімейних відносин. Виявлення прогалин у правовому регулюванні, особливо коли йдеться про приватноправову сферу (а отже, сферу, де у більшості випадків матиме місце не прогалина, а кваліфіковане мовчання законодавця), є завданням надзвичайно складним. Головним критерієм наявності прогалини стає судова практика. Наведемо приклад. Відповідно до ст. 257 Сімейного кодексу України баба, дід, прабаба, прадід мають право спілкуватись зі своїми внуками, правнуками, брати участь у їх вихованні. Однак при цьому законодавець не говорить нічого про можливість або неможливість врегулювання вказаного питання на рівні договору між батьками дитини, з однієї сторони, і бабою та дідом, з іншої. Маємо прогалину у правовому регулюванні, яка може бути заповнена за допомогою аналогії закону, а саме шляхом застосування норми, що передбачає можливість укладення такого договору між батьками дитини.

Наведені вище висновки мають стати ще одним кроком на шляху вирішення більш глобального завдання – встановлення співвідношення ролі законного та договірного правового регулювання правових відносин на сучасному етапі державно-правового розвитку; визначення ролі договору як засобу індивідуального правового регулювання у загальнотеоретичному плані; з'ясування місця договорів у механізмі правового регулювання.

Водночас вітчизняною юридичною наукою проблеми індивідуального правового регулювання суспільних відносин традиційно розглядаються з точки зору галузевих юридичних наук – через звернення до характеристики договору як форми регулювання індивідуально визначених суспільних відносин з позиції теорії правовідносин або в аспекті проблеми правозастосування. Цілісної загальнотеоретичної характеристики механізм індивідуального правового регулювання, його види, функціональний аспект, правові засоби реалізації не отримали. Формування ж самого поняття «індивідуальне правове регулювання» відбувалось у межах становлення й розвитку теорії правового регулювання в цілому, яке вже не відображає нових тенденцій у розвитку державно-правової дійсності.

Висновки. Наведене вище свідчить про актуальність поставленого наукового завдання, що полягає у наданні загальнотеоретичної характеристики індивідуального правового регулювання за допомогою договору. Його вирішення матиме теоретичну цінність для всієї системи юридичних наук. Практичне значення дослідження складатиме комплекс пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства України, а також рекомендації стосовно вдосконалення практики його реалізації.

Список використаних джерел:

1. Brewer H. By Birth or Consent: Children, Law & the Anglo-American Revolution in Authority / H. Brewer // The University of North Carolina Press. – 2007. – 408 p.
2. Carbone J. Marriage as a State of Mind: Federalism, Contract and the Expressive Interest in Family Law / J. Carbone // Michigan State Law Review. – 2011. – P. 49–82.
3. Алексеев С.С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев – М. : Юрид. лит-ра, 1966. – 187 с.
4. Ахмач Г.М. Договірні правовідносини членів сім'ї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Г.М. Ахмач ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – 21 с.
5. Горшенев В.М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В.М. Горшенев. – М. : Юрид. лит-ра, 1972. – 258 с.
6. Кашанина Т.В. Индивидуальное регулирование в правовой сфере / Т.В. Кашанина // Советское государство и право. – 1992. – № 1. – С. 122–130.
7. Кашанина Т.В. Соотношение централизованного и децентрализованного правового регулирования / Т.В. Кашанина // Правоведение. – 1991. – № 4. – С. 54–64.
8. Красноярский С.Г. Индивидуальное правовое регулирование в советском обществе (вопросы теории и практики) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / С.Г. Красноярский ; Моск. юрид. ин-т. – М., 1990. – 22 с.
9. Минникес И.А. Вопросы взаимодействия нормативного и индивидуального правового регулирования / И.А. Минникес // Академический юридический журнал. – 2009. – № 3. – С. 12–17.
10. Митрофанов І.І. Поняття індивідуального кримінально-правового регулювання / І.І. Митрофанов // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 629–636.
11. Победоносцев К.П. Курс гражданского права. Часть вторая: Права семейственные, наследственные и завещательные / К.П. Победоносцев. – М.: Статут, 2003. – 639 с.
12. Ткаченко Ю.Г. Проблема индивидуализации правовых норм в процессе реализации права / Ю.Г. Ткаченко // Теоретические вопросы реализации норм права: труды ВЮЗИ. – 1978. – Т. 61. – С. 3–69.
13. Явор О. Договір як юридичний факт у сімейному праві / О. Явор // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 4. – С. 123–132.